

Lasse Kvarnström, Ylwa Waldemarson & Klas Åmark: *I statens tjänst. Statlig arbetsgivarpolitik och fackliga strategier 1870–1930*

Arkiv förlag, Lund, 1996

Den historiska forskningen om arbetsmarknad och arbetsliv inom den offentliga sektorn har hittills varit sparsam. Det gäller inte minst den statliga delen. Med boken *I statens tjänst. Statlig arbetsgivarpolitik och fackliga strategier 1870–1930* vill historikerna Lasse Kvarnström, Ylwa Waldemarson och Klas Åmark bidra till att fylla detta tomrum.¹ Boken är ett resultat av forskningsprojektet *Statligt anställda arbetare och tjänstemän 1860–1980*, som har bedrivits vid Historiska institutionen vid Stockholms universitet och finansierats av Arbetsmiljöfonden/Rådet för Arbetslivsforskning.

Författarna belyser i var sin studie det statliga arbetsgivarskapets politiska karaktär och dess konsekvenser för relationerna på den statliga arbetsmarknaden. De konkreta exemplen är hämtade från de svenska kommunikationsverken: Statens Järnvägar, Kungliga Postverket och Telegrafverket. Arbetarna och de lägre tjänstemännen, de s k betjänterna, är huvudaktörer på arbetstagar sidan, medan riksdagen och verksledningarna agerar på arbetsgivar sidan. Bakgrunden utgörs av den statliga arbetsmarknadens starka expansion i samband med industrisamhällets framväxt.

I inledningskapitlet ges några gemensamma utgångspunkter för delstudierna. Periodiseringen knyter an till Rolf Torstendahls stadiindelning av den industrikapitalistiska utvecklingen. Under den s k orga-

niserade kapitalismen etablerades ett nära samarbete mellan staten och industrin. Detta kom bl a till uttryck i den framväxande infrastrukturen, som också bidrog till en byråkratisering av såväl staten som näringslivet. Det ökade behovet av tekniskt avancerade kommunikationer hade en viktig roll i denna process. I Sverige tog staten huvudansvaret för kommunikationsväsendet. Därmed ökade statens roll som arbetsgivare språngartat.

En annan viktig utgångspunkt för boken är att den statliga arbetsgivaren var politiskt tillsatt samt också kunde påverkas och avsättas politiskt. Riksdagen fattade alla viktiga beslut i de statliga arbetsmarknadsfrågorna. Regeringen och verksledningarna var verkställande organ med mycket begränsad beslutanderätt, men med en betydelsefull roll som initiativtagare och sakkunniga på området.

Det statliga arbetsgivarskapets arbetsrättsliga överbyggnad kännetecknades under undersökningsperioden av att staten ensidigt bestämde anställnings- och arbetsvillkor för sina anställda. Det gjordes utifrån principen om den statliga höghetsrätten, som

1. Under 1996 kom ännu ett bidrag i och med Bengt Nilssons doktorsavhandling: *Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft*. Uppsala 1996.

hade sitt ursprung i 1634 års regeringsform. Enligt denna princip skulle staten ha oinskränkt möjlighet att bevaka sina intressen. Av sina ordinarie anställda krävde därför staten lydnad, objektivitet och lojalitet i utbyte mot en livslång anställningstrygghet, så vida inte allvarliga tjänstefel begicks. De ordinarie saknade därmed förhandlingsrätt och rätt att sluta kollektivavtal samt naturligtvis också strejkrätt. De icke-ordinarie kunde i princip sluta kollektivavtal, men de anställdes ofta genom entreprenadförfarande eller personliga kontrakt. Sammantaget skapade detta specifika förutsättningar för de statliga arbetsmarknadsrelationerna.

Under undersökningsperioden ökade andelen ordinarie anställda kraftigt bland de lägre statliga tjänstemännen. Inom SJ och Postverket var på 1910-talet 75–90 procent av tjänsterna ordinarie. Motsvarande siffra för Telegrafverket, som drev en annan linje, var för männen endast ca 25 procent. Bland de många kvinnliga statstjänarna inom Telegrafverket, var andelen ordinarie betydligt lägre, knappt 10 procent.

Trots de arbetsrättsliga förhållandena organiserade sig de statsanställda tidigt för att ta tillvara sina intressen – posttjänstemännen redan på 1880-talet – och de kom att uppvisa en påfallande hög organisationsgrad. Tjänste- och könshierarkierna inom verken bidrog dock till en särorganisering efter både klass och kön.

Lasse Kvarnströms del, *I statens tjänst – stationskarlar och brevbärare vid SJ och Postverket 1897–1919*, har syftet att belysa hur det statliga arbetsgivarskapet och de arbetsrättsliga förhållandena påverkade tjänsternas fackliga strategi och taktik. Detta problem studeras mot bakgrund av en detaljerad utredning och analys av lönefrågans behandling i riksdagen. Författaren hävdar inledningsvis, att varken fackliga eller professionella

strategier för konkurrensbegränsning är tillräckliga för att förklara de statsanställdas handlingslinje. Studien utmynnar i en diskussion om tjänsternas fackliga handlingsutrymme och hur detta utnyttjades av dem.

Genom 1897 års reglering av järnvägs-tjänsternas löner blev merparten av dem ordinarieanställda och fick en i princip livslång anställningstrygghet. Detta bidrog till en liknande omreglering av posttjänsternas anställningsförhållanden. Lönenivån för de statsanställda tjänsterna låg tämligen stilla fram till första världskriget, men ökade därefter dramatiskt på grund av den kraftiga allmänna prisstegringen. Reallöneökningen var också fram till krigsslutet betydligt svagare än för industriarbetarna, vilket var särskilt tydligt under 1890-talets högkonjunktur och inflation.

Grundtanken med det statliga lönesystemet var att lönerglementena borde ligga fast för en lång period, oavsett konjunkturväxlingarna. Därmed skulle staten lättare kunna planera sin verksamhet på sikt. Flexibiliteten i systemet låg i en mängd extraförmåner, t ex dyrtidstillägg, samt i användandet av icke-ordinarie arbetskraft vid behov. Kvarnström visar att den traditionella sparsamhetsprincipen för den statliga lönepolitiken efter hand fick ge vika för en rättvis princip. De statliga tjänsternas löner anpassades därmed i högre grad till löneutvecklingen för motsvarande grupper inom den privata sektorn. Drivkraften bakom denna förändring var inflationen, den tilltagande konkurrensen om arbetskraften från den privata sektorn samt de fackliga kraven.

Med 1919 års gemensamma ordinarie lönerglemente för kommunikationsverken blev lönesystemet förenklat och förenhetligt, varvid också löneskillnaderna mellan olika yrkesgrupper jämnades ut och lönerna

indexreglerades. Likaså avlöstes de särskilt bland järnvägbetjänterna vanligt förekommande naturaförmånerna.

Hur agerade då de fackliga organisationerna, Svenska Järnvägsmannaförbundet och Svenska Posttjänstemannaföreningen, i lönefrågan? Det arbetsrättsliga läget accepterades i grunden av bägge parter, menar Kvarnström. Facket måste därför huvudsakligen välja en *politisk strategi*. Petitioner, uppvaktningar och lobbyverksamhet i riksdagen var betjänternas främsta möjlighet att påverka den politiske arbetsgivaren. Kraven gällde främst ökad marknadsanpassning av lönerna samt en större automatik i beföringsgången. Här kunde de anställda och verksledningarna ibland samarbeta, den s k ”vi-i-verket-andan”. Den samrådsverksamhet, som efter hand etablerades mellan fackorganisationerna och verksledningarna hade dock inte karaktären av förhandlingar, betonar författaren. I stället var den ett uttryck för en korporativ arbetsgivarstrategi, där de anställdas intressen skulle bringas i samklang med verkets.

Hur skall man då förklara den statliga lönepolitiken? Kvarnström hävdar, med stöd av Max Webers byråkratiseringsteori, att det trögrörliga lönesystemet var en del av byråkratiseringen inom den växande statliga sektorn och svarade mot den statliga arbetsgivarens behov av långsiktig kalkylering av sin verksamhet. ”Formen för detta blev reglementet och den ordinarie anställningen. Systemet garanterades av att arbetsgivaren ensidigt ställde arbetsvillkoren utifrån den s k statliga höghetsrätten. De ordinarie anställda saknade alltså förhandlings-, avtals- och strejkrätt och framtogs därmed möjligheterna att rubba kalkylerna” (s 93).

På denna punkt haltar dock Kvarnströms resonemang något, eftersom han inte klargör vad som var förkapitalistiska respektive

kapitalistiska strukturer i den statliga arbetsgivarpolitiken. Den byråkratisering av samhället, som drevs fram av den kapitalistiska utvecklingen, bidrog ju på sikt till en avveckling av det på förkapitalistiska grunder vilande statliga arbetsrättsliga systemet. Med denna distinktion skulle författarens fortsatta resonemang kunna bli mer logiskt. Statens traditionella kalkyleringsätt kom i konflikt med behovet av mer marknadsanpassade löner – utifrån verkens företagsmässiga och de anställdas fackliga kalkyleringsbehov – och konjunkturutvecklingen fick systemet att kapsejsa. 1919 års reglemente syftade till att få de olika kalkyleringsbehoven att samklinga, menar Kvarnström. Här vore det dock, enligt min mening, mer adekvat att tala om det statliga lönesystemets större anpassning till den kapitalistiska utvecklingen.

Kvarnström hävdar också, att de patriarkala dragen i den statliga arbetsgivarpolitiken blev en del av byråkratin. Han nämner särskilt naturaförmånerna och välfärdsinrättningarna. Ett gammalt system levde kvar och fyllde en viktig funktion, samtidigt som ett nytt växte fram. Att så sker är ovedersägligt, men småningom tar det nya över. Även här borde författaren ha betonat *dynamiken* i den kapitalistiska byråkratiseringsprocessen, vilken bidrog till att äldre relationsmönster på arbetsmarknaden så småningom upplöstes. Avvecklingen av en del av de patriarkala förmånerna i 1919 års reglemente kan ses som ett uttryck för detta.

Enligt Kvarnström kan varken existensen eller försvagningen av de patriarkala dragen i den statliga arbetsgivarpolitiken förklaras utifrån patriarkalismens utveckling inom industrisektorn. Han betonar här att de statsanställdas fackföreningar – i motsats till industriarbetarnas – inte var någon drivande kraft för avvecklingen av patriarkalismen.

Tvärtom agerade de för att stärka och tydliggöra de patriarkala dragen i sina anställningsförhållanden. Grundtanken delades av riksdagen i föreställningen, att staten skulle vara en god husbonde och ett gott föredöme för andra arbetsgivare. Detta kallar Kvarnström i ett senare sammanhang för ”moralisk rättvisa” utifrån E P Thompsons kända resonemang om den moraliska ekonomin.

Enligt min mening hade en mer genomarbetad jämförelse med utvecklingen inom industrin – utifrån ett aktuellare forskningsläge – kunnat ge ett vidare perspektiv på patriarkalismens funktion i den statliga arbetsgivarpolitiken, liksom på fackets reaktion på denna politik. Patriarkalismen var den maktrelation, som traditionellt reglerade förhållandet mellan över- och underordnad. Den var kodifierad i förkapitalistiska regleringar av näringsliv och arbetsliv samt var på det sociala och kulturella planet ytterst sanktionerad av kyrkan. Patriarkala rester levde kvar inom det kapitalistiska systemet – inte minst som mentala strukturer – vilka kunde aktiveras och utnyttjas för vissa syften av båda parter på arbetsmarknaden.

Kring förra sekelskiftet försökte t ex moderna industriföretagare – särskilt på landsbygden – att medvetet återskapa de patriarkala relationerna (den s k nypatriarkalismen). Syftet var främst att bättre kunna konkurrera om och behålla en fast och yrkeskunnig arbetarstam, som reproducerade sig själv. Anställningstryggheten var kanske den viktigaste patriarkala förmånen i detta sammanhang. Samtidigt kunde kontantlönerna hållas nere och arbetarnas organisering på socialistisk grund motverkas.

Hade då inte den statlige arbetsgivaren egentligen samma syfte med ordinarie-skapets utvidgning i 1897 år reglemente? Var inte även detta uttryck för en nypatriarka-

lism? Ett stort problem för staten var ju, att man förlorade folk till industrin.

De statsanställdas strävanden att bevara de patriarkala rättigheterna var inte heller något unikt. Så skedde också inom industriarbetarfackföreningarna, ännu på 1920-talet, vilket jag har visat i en studie av bruks-samhällets komplicerade partsrelationer.² Patriarkalismen upplöstes efter hand med kapitalismens allt större beroende av en rörlig arbetsmarknad. När de patriarkala förmånerna, särskilt anställningstryggheten, började avvecklas vid Skyllbergs bruk i Närke i samband med de extrema konjunkturväxlingarna efter första världskriget, reagerade den unga fackföreningen mycket hårt. Avdelningen åberopade husbondens traditionella skyldighet att sörja för sin arbetarstam, trots att sådana krav principiellt inte kunde drivas utifrån kollektivavtalet. I stället argumenterade arbetarna utifrån hävd och sedvana. Tvisten blev upptakten till den riksbekanta fem år långa Skyllbergsstrejken 1925–1930.

Kvarnström reflekterar inte heller över att de patriarkala förmånerna kunde bli mer betydelsefulla för de statsanställda under dåliga tider och att de fackliga organisationerna i detta läge kunde vara särskilt benägna att slå vakt om medlemmarnas hävdvunna rättigheter. Det faktum att de ordinarie stats-tjänarna inte hade något kollektivavtal bör dessutom principiellt sett ha underlättat en sådan argumentation.

Mina kommentarer gäller också studiens allmänna uppläggning. Den röda tråden går lätt förlorad i de långa beskrivande partierna.

2. Thörnquist Annette, *Gammal företagskultur och nya partsrelationer. Arbetskonflikterna vid Skyllbergs bruk under 1920-talet. Del I 1918–1925*. Örebro Studies nr 9. Örebro 1994. Mina resonemang i övrigt om patriarkalism bygger på denna bok.

Kvarnströms slutsats – att det politiska arbetsgivarskapet och den arbetsrättsliga strukturen medförde att facket huvudsakligen måste välja en politisk strategi – hade alternativt kunnat vara en logiskt härledd utgångspunkt för studien. En sådan hypotetisk ansats hade kanske kunnat bidra till att göra såväl dispositionen som behandlingen av källmaterialet mer problemstyrda.

Ylwa Waldemarsons studie har titeln *Kön, klass och statens finanser – en historia om statligt arbetsgivar- och statsanställda kvinnor 1870–1925*. Det statliga arbetsgivar- och statsanställda kvinnornas arbetsvillkor och fackliga agerande belyses här med tre exempel.

Det första exemplet behandlar den segslitna debatten i riksdagen om kvinnors rätt till statliga tjänster. Ärendet följs från frågans upprinnelse vid mitten av 1800-talet till den s k behörighetslagens antagande 1923, varmed denna rätt befestes. Riksdagen hann under tiden förändras politiskt från en konservativ dominans till en majoritet av liberaler och socialdemokrater. Därmed ökade också förespråkarna för kvinnliga statsanställda bland riksdagsmännen. De åberopade dock i första hand statens behov av billig arbetskraft, betonar Waldemarson. Kvinnor ansågs inte passa för ledande befattningar, särskilt inte sådana som företrädde statens auktoritet mot medborgarna. Många ledamöter var dessutom själva höga ämbetsmän, som befarade att deras yrken skulle degraderas om kvinnorna fick tillträde till dem. De använde således professionella yrkesgruppers taktik att bevara det egna yrkets status genom att begränsa tillgången till det.

Hur kom det sig då att behörighetslagen slutligen kunde antas? För att förstå denna förändring använder sig Waldemarson av det s k genuskontraktet som ett strukture-

rande och deskriptivt analysinstrument. Genuskontraktet är enligt historikern Yvonne Hirdman (1988) ett ”osynligt kontrakt”, som bestämmer och reglerar förhållandena mellan könen, t ex föreställningarna om vad som bör betraktas som manligt och kvinnligt. Waldemarson hävdar att behörighetslagen bör ses som ett resultat av en förändring av genuskontraktet på dess övergripande samhälleliga nivå. Den bakomliggande orsaken finner hon i den industrikapitalistiska utvecklingsprocessen, med vilken de gamla föreställningarna kring genusrelationerna i arbetslivet rämnade. Kvinnornas tillträde till lägre statliga befattningar på 1870- och 1880-talet blev ett första tecken på en kontraktsuppsägning, som sedermera kodifierades i behörighetslagen, rösträttsreformen och andra reformer kring 1920.

Även om genuskontraktet utgångsmässigt inte ges någon självständig förklaringskraft, utan används tillsammans med ett klassperspektiv för att synliggöra förändring, tenderar ändå resonemanget att bli en aning abstrakt. Här hade författaren kunnat relatera sin ansats till ett mer uppdaterat forskningsläge och utifrån detta själv kunnat bidra mer uttalat till en aktuell teoretisk diskussion. Jag syftar på de senare årens debatt bland kvinnohistoriker om svårigheten att tillämpa Hirdmans genussystemteori i empirisk forskning. Waldemarson använder visserligen en begränsad del av Hirdmans tankekonstruktion, men man anar att hon försöker undvika de problem, som påtalats i debatten om genussystemteori, d v s dess höga generaliseringsnivå, strukturalistiska ansats och begränsade möjligheter att lyfta fram mänsklig handling (se t ex Sommestad 1994).

I det andra exemplet analyseras en debatt i riksdagen 1902 om befattningen som stationsföreståndare inom det expande-

rande Telegrafverket. Debatten föranleddes av ett förslag till omorganisering av telegrafstationerna, varmed manliga betjänter skulle kunna befordras till föreståndare på bekostnad av mer meriterade kvinnliga tjänstemän. Waldemarson hävdar att riksdagsdebatten speglar en stark förvirring, förorsakad av kollisionen mellan klass och kön. Den traditionella rangordningen inom verken, att tjänstemän skulle vara överordnade betjänter och män överordnade kvinnor, hotades att ställas på ända. Den interna striden inom Telegrafverket i denna fråga visar också, menar författaren, att kvinnorna särbehandlades och t ex inte omfattades av "vi-i-verket-andan". De som trots allt stödde alternativet med kvinnliga föreståndare, gjorde det främst utifrån principen om sparsamhet med statens medel, vilken ännu år 1902 var överordnad de brännande frågorna om klass och kön.

I det tredje exemplet visar Waldemarson, hur de fackliga strategierna bland de statsanställda – här representerade av den växande skaran telefonister – kom att formeras utifrån en stark kåranda. Telefonist var ett typiskt låglöne- och kvinnoyrke. Arbetet var ensidigt, stressigt och slitsamt med otrygga anställningsvillkor. De statligt anställda kvinnorna organiserade sig redan kring sekelkiftet. Telegraf- och telefonmannaförbundet omfattade både manliga underhållsarbetare och kvinnliga telefonister, medan Kvinnliga telefontjänstemannaföreningarnas centralförening (KTTF) enbart organiserade kvinnor. Den ordinarie anställningen blev en skilje fråga mellan förbunden. Telegraf- och telefonmannaförbundet såg ordinarieskapet som ett hinder för en bred facklig sammanslutning i solidaritet med arbetarklassen. Lönekampen och kampen för kollektivavtal blev därför det centrala för förbundet. KTTF agerade

däremot i första hand för att ge telefonisterna ordinarie anställning och på så sätt höja den egna yrkeskårens sociala status.

Genom att knyta an till teoribildningen om fackliga strategier bland industriarbetare respektive professionella yrkesgrupper lyfter Waldemarson fram både det specifika och generella i statstjänstemännens fackliga politik. Telegraf- och telefonmannaförbundet valde att organisera sig på bred klassbasis enligt den öppna kartellens modell, för att tala med Klas Åmark (1986). Detta var den traditionella vägen för yrkesgrupper med stor utbytbarhet och små maktresurser på arbetsmarknaden. Öppenheten inom förbundet var dock begränsad genom att man bl a inte drev de kvinnliga statstjänarnas intressefrågor.

KTTF, å andra sidan, valde en kvinnlig särorganisering och en facklig strategi som liknade de professionella gruppernas. Organisationens saknade dock de maktresurser, i form av medlemmar med låg utbytbarhet på arbetsmarknaden, som var förutsättningen för en sådan strategi och den blev därför föga framgångsrik.

Författaren hävdar avslutningsvis, att det statliga arbetsgivarskapets politiska karaktär i första hand blev bestämmande för vilka frågor de fackliga organisationerna drev eller kunde driva. Avgörande för den fackliga strategin blev däremot vilken typ av underordning man ansåg vara den primära: den som bestämdes av klass eller den som bestämdes av kön. Genom att konsekvent använda sig av klass och kön som analyskategorier håller Ylwa Waldemarson huvudproblemet levande uppsatsen igenom, även om det också här finns tunga utredande partier.

Avsikten med projektledaren Klas Åmarks avslutande del, *Staten och facket*, synes främst vara att ge en övergripande och syntesorien-

terad framställning av den statliga arbetsgivarpolitiken och de fackliga strategierna. Framställningen bygger dessutom till stor del på egna undersökningar och utvecklingslinjerna dras från 1800-talets början till 1930. Han för även in de civila ämbetsverken i resonemanget. Eftersom Åmarks del också utgör en självständig uppsats, hade det varit önskvärt, att den hade inletts med en klar problemställning.

Åmark resonerar kring utvecklingen av de statliga lönesystemet, löneplanerna och de könsbaserade löneskillnaderna samt anställningsförhållandena. Det komplexa, otympliga och otidsenliga i den statliga arbetsgivarpolitiken framträder med all önskvärd tydlighet. Den främsta drivkraften för en förändring och förenkling av lönesystemet var, enligt Åmark, den allmänna kostnadsökningen under perioden. Han visar också, att reformerna inte endast blev till fördel för de anställda. Indexregleringen av de statliga lönerna enligt 1919 års gemensamma reglemente utnyttjades t ex som argument för att staten inte skulle höja grundlönerna. Utvecklingen av principerna för lönesättningen från behovsprincipen – dvs levnadsstandardlön och familjeförsojarlön – till likalöneprincipen gav inte heller det utfall för kvinnorna, som man kunde ha väntat sig. De skilda värderingarna av manligt och kvinnligt arbete försvann lika lite med avskaffandet av de kvinnliga löneplanerna i 1919 års reglemente, som med behörighetslagens tillkomst. Genom att konstruera nya lönegrader, av lägre rang än de tidigare lägsta, placerades kvinnorna i lönegrader som motsvarade deras tidigare löner.

Åmark hävdar vidare, att spänningen mellan de statsanställdas fackliga organisationer angående frågan om kampen skulle föras för att uppnå ordinarie tjänst eller förhandlingsrätt ökade under 1920-talet.

Egentligen var detta en följd av att den mer grundläggande konflikten mellan parterna på statens arbetsmarknad skärptes, menar han, vilket tydligt kom till uttryck i 1928 års löneeglinskommitté. De fackliga organisationernas begränsade möjligheter att påverka löneutvecklingen inom ramen för det korporativa samarbetet med arbetsgivaren, ledde till en växande insikt om att den ordinarie tjänsten måste ges upp till förmån för förhandlingsrätt och kollektivavtal.

Åmark betonar avslutningsvis, att staten och facket byråkratiserade varandra under den studerade perioden. De fackliga kraven på kalkylerbarhet drev på byråkratiseringen och centraliseringen inom staten. Detta ledde i sin tur till ett mer samordnat och enhetligt fackligt agerande. Resonemanget kunde här ha förts vidare. Byråkratiseringsprocessen bidrog förvisso också till vidareutvecklingen av de kapitalistiska arbetsmarknadsrelationerna.

Till sist kan konstateras, att boken är ett viktigt bidrag till den arbetslivshistoriska forskningen. Den belyser utifrån väl valda exempel de komplikationer, som det statliga arbetsgivarskapet medförde rörande anpassningen till det framväxande industrikapitalistiska samhället. Jag hade dock önskat, att det samhällsteoretiska perspektiv, som förklarar övergången från förkapitalistiska till utvecklade kapitalistiska relationer på arbetsmarknaden, hade varit mer närvarande i såväl problemformuleringen som i analysen och diskussionen. Då hade också byråkratiseringsperspektivet fått en samhällsteoretisk referensram och därmed kunnat bidra till att förklara, inte bara den organisatoriska utvecklingen och valet av arbetsgivarstrategi, utan även partrelationernas utveckling och långsiktig förändring.

Beträffande förutsättningarna för det fackliga agerandet hade vidare, förutom det

politiska arbetsgivarskapet och den arbetsrättsliga strukturen, också den statliga arbetsmarknadens karaktär kunnat diskuteras i teoretiska termer. Här var ju konkurrensen och rörligheten begränsad av flera skäl, bl a genom att stora grupper var ordinarie med livslång anställningstrygghet. Detta borde ha påverkat såväl den fackliga formeringen som det fackliga agerandet i övrigt. Det hade också varit önskvärt med ett resonemang om vad som egentligen skall betraktas som en facklig organisation. Likaså hade en diskussion om betydelsen av de här berörda organisationernas ideologiska grundkaraktär – liberala eller socialistiska föreningar – varit fruktbar för bokens huvudproblem.

Fil dr **Annette Thörnquist**,
forskarassistent vid
Historiska institutionen,
Göteborgs universitet

Referenser

- Hirdman Y, (1988) "Genusssystemet – reflektioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*, nr 3 1988.
- Nilsson B, (1996) *Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 179. Uppsala.
- Sommestad L, (1994) "Mejerskor, industrialisering och välfärdspolitik – argument för en komparativ genusforskning", Rapport III. Fra Kvinnehistorie til kjønns historie? Det 22. nordiske historikermøte. Oslo 13.–18. august 1994. Oslo.
- Thörnquist A, (1994) *Gammal företagskultur och nya partsrelationer. Arbetskonflikterna vid Skyllbergs bruk under 1920-talet. Del I 1918–1925*. Örebro Studies nr 9. Örebro.
- Åmark K, (1986) *Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890–1940*. Arkiv, Lund.